



ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əzəmət Murtuza RÜSTƏMOV*

Özet

Bu makalede Zangazur bölgəsinin toponomisinin sözcüksel semantik özellikleri yer almaktadır. Bu alandaki hayvanlar ve kuşların isimleri ile ilgili toponimlerin dil özellikleri incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Zangazur, Türkçe, toponimler, etno-toponim, dilbilim.

Abstract

Lexical-semantic features of toponyms of zangazur territory are discussed in this article. The linguistic features of the toponyms related with the names of animals and birds existing in this area are shown there.

Key Words:

Zangazur, Turkish, toponyms, ethnotoponyms, linguistics.

Zoonimik toponimlər

Zəngəzur qədim türk-oğuz yurduudur. Bu ərazinin zəngin və rəngarəng toponimiyası mövcuddur. Toponimik tədqiqatlar nəticəsində aydın oldu ki, Zəngəzur bölgəsinin hər iki hissəsində (Azərbaycanda və Qərbi Azərbaycanda) Azərbaycan faunasının ifadəsi olan bir sıra zooronim və zooykonimlər mövcuddur. Fauna aləmi əks etdirən həm heyvan adları, həm də quş adları zonanın toponimiyasında öz əkini tapmışdır. Toponimiyada bu tipli adlar iki yerə bölünmüşdür:

a) vəhşi heyvan adları;

b) ev heyvanları.

Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi öz fauna aləmi baxımından da digər bölgələrdən fərqlənir. Bu fərq birinci növbədə onun fiziki-coğrafi şəraiti, relyefi ilə bağlıdır.

Qədim əcdadlarımızın ilk məskənlərindən olan bu bölgə elə faunanın da formalaşmasına və zootoponimlərin – zooronim və zooykonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Zəngəzur ərazisinin relyefinin dağ, yamac, aşırım, gədik, qıy, yal, dərə, təpə olması onun zootoponimiyasında da əks olunmuşdur.

* Sumqayıt Dövlət Universiteti Azərbaycan Dili Və Dilçilik Kafedrasının Müdiri, shakalin@shakalin.net

Zootoponimlər Azərbaycan toponimiyasında ən az işlənən sahələrdəndir. Bəzi hallarda zootoponimlərdə zoonimik terminlərdən istifadə olunmuş metaforik (bənzəyiş) oronimlər də var.

Ayı adı ilə bağlı toponimlərin Zəngəzur bölgəsində əks olunması təbiidir. Dağ, dərə, təpə, sıx meşə, mağaralar olan bu ərazinin zooronimləri zəngindir.

Zəngəzur bölgəsinin Laçın rayonu ərazisində Ayıbazar (Ayıbasar) kəndi var. Gorus rayonu ərazisində Ayıçınqıl dağı (Şurnuxu ərazisində), Qubadlı ərazisində Ayı dərəsi adlı oronimlər mövcuddur.

Dovşan adı ilə bağlı Zəngəzur ərazisində zooronimlərə rast gəlirik. Dovşan dərəsi adlanan coğrafi obyekt Zəngilan və Laçın rayonları ərazisində var.

Donuz adı ilə bağlı zooronim Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, Zəngəzur ərazisində də geniş yayılmışdır. Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında Donuz damı adlanan mikrotoponim var.

Kaftar dərəsi adlanan toponimin Zəngəzurun Qubadlı, Zəngilan rayonları ərazisində rast gəlirik.

Maral adlı zootoponimlər Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Adətən maral meşə, dağ-meşə yamaclarında yaşayır. Odur ki, tərkibində maral zoonimi olan adlar həm oykonimlərin, həm də oronimlərin tərkibində işlənmişdir. Qubadlı rayonu ərazisində Maral dərəsi oroqrafik obyekt maral leksik vahidinin qorunduğu adlardır. O cümlədən S.P.Zelinskiyin tədqiq etdiyi siyahıda Meğri rayonunda Maralzəmi adlı obyektin adı çəkilir ki, bu da 1988-ci ilə qədər azərbaycanlılara məxsus kənd idi. Bu oykonomin birinci tərəfi maral adlı leksik vahidlə bağlıdır. Zəmi sözü isə bizə belə gəlir ki, fars mənşəli söz olub yer, yurd anlamını bildirir. Maralzəmi Maral yurdu anlamındadır. Bu adı dəyişdirərək ermənilər Bartanizar qoymuşlar.

Ceyranla bağlı zoonimlərə Zəngəzurun Zəngilan rayonu ərazisində (Ceyran düzü) rast gəlirik.

Fauna aləminin bir qismini ev heyvanları təşkil edir. Bunlara qoyun, at, inək, öküz, qoç, dəvə, eşşək, keçi, it, qatır və başqa heyvanlar aiddir.

Qoyun-qoç – tərkibində qoyun, qoç elementi olan coğrafi adlar əsasən qoyunçuluğun inkişafı ilə bağlı olan rayonların ərazisində rast gəlinir. Qubadlı rayonu ərazisində Qoç dərəsi. Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında Qoyun damı (qoyun saxlanılan yer, tövlə) bu qəbildən olan zooronimlərdəndir.

At at adı ilə bağlı zooykonim və zooronimlərə Zəngəzur ərazisində rast gəlirik. XIX əsr rəsmi sənədlərinin tərkibində bir sıra oykonimin adı at sözü ilə bağlıdır. Əslində belə oykonimlərin mövcud olması ata ehtiramla, onu müqəddəs hesab etməklə bağlıdır.

Qafan rayonu ərazisində at adı ilə bağlı zooykonimlərdən birinin adı Atqız adlanır. Oxçu çayının sahilində yerləşir. Kənd 1918-ci ildə yandırılmış, sonradan əhalinin bir qismi geri dönmüş 1959-cu ildə kəndi zorla Gecalana birləşdirmişlər.

Axtaxana oykonimi də 1918-ci il genosidinin qurbanı olmuşdur. Qafan rayonu ərazisindədir, türkdilli tayfalardan birinin adıdır, zooetnotoponimdir. Bu tipli adların olması türklərin adı müqəddəs bilməsi ata tapınması ilə bağlı idi. At adı ilə bağlı etnonimlərin çox hissəsi atın rənginə, yaşına, cinsinə və s. xüsusiyyətlərinə görə verilirdi: Aygır, qəmər, səkil, qaşqa, alapaça, kürən, dayça, kulan, sakar və s. At türklərin 5 müqəddəs heyvanlarından biridir.

Atqız – zootoponimində atın müqəddəs, təmiz, etibarlılıq simvolu, insana – təmiz, pak varlığa bərabər tutulmasını görürük.

Basat çay – bu zoohidronim Zəngəzur ərazisindədir. Zəngəzur ərazisinin qismən böyük çaylarından birinin adı Basat (Basut) adlanır. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində bu çayın adı çəkilir. Qafan rayonu ərazisindən axır.

Şübhə etmirik ki, Basat adı “Kitab-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri olan Basat (At ağızlı Aruzun oğlu) bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Basatın atasının da adı at adı ilə bağlıdır. Türk qəhrəmanlarının adları çox vaxt onların xarakteri, gördüyü iş, zahiri əlamətlə adlandırılırdı: At ağızlı Aruzun – övladının adı Basat idi. Ümumiyyətlə, türk dillərində atın basılması, boğulub əhilləşdirilməsi ilə bağlı etnik adlar da yaranmışdır.

Lök kəndi – bu toponim də zooykonimdir. Ümumiyyətlə, dəvə türk dillərində müqəddəs sayılmışdır. Əti yeyilir, yunundan istifadə olunur, südündən istifadə edilir. Tərəkəmə türklərin həyatında mühüm rol oynayırdı. Dəvə ilə bağlı çoxsaylı adların olması da deyilənləri sübut edir.

Ayrıca coğrafi nomensiz işlənən Lök oykonimi Zəngəzur ərazisində Meğri rayonu ərazisindədir. Lök dəvə ilə bağlı sözdür. Lök kəndində azərbaycanlılar yaşamışdır. Meğri çayının sol sahilində yerləşmişdir. 1918-ci il erməni soyqırımına məruz qalmış, sonradan əhalinin bir qismi geriye dönmüşdür.

Eyni zamanda bir çox oronimlər dəvə adı ilə bağlıdır. Dəvə dərəsi (Qubadlı rayonu), Dəvə kahası (Laçın rayonu), Dəvə güneyi (Zəngilan rayonu) zoonimlərdən hesab olunur.

Buğa adı ilə bağlı zoonimik və zooykonimik adlara Zəngəzur bölgəsində rast gəlirik. Belə adlardan biri Meğri rayonu ərazisində Buğakar adlı zooykonimdir. Bu, Azərbaycan kəndi olub, Meğri çayının sağ sahilində meşəlik yerdə yerləşmişdir. Bu kənd də erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

S.P.Zelinski qeyd olunmuş zooykonimlərdən biri də Buğacıq adlanır (S.P.Zelinski, həmin əsər, səh.). Morfoloji quruluşuna gəlicə, buğa və -cıq4 (kiçiltmə mənasını bildirir) hissəsindən ibarətdir.

Öküz adı ilə bağlı zonanın yalnız Laçın rayonu ərazisində zoonimə rast gəlirik. Bu Öküz qayası adlanan yerdir.

Qatır – özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçilməsi, dözümlü olması, o cümlədən nəsil artırma bilməməsi ilə qatır fərqli nəqliyyat vasitəsidir. Tərkibində Qatır sözünün iştirakı ilə bağlı zoonim və zoohidronimlərə rast gəlirik. Zəngilan ərazisində Qatır yoxuşu, Laçın rayonunda isə Qatır çuxuru bu tipli adlar sırasına daxildir.

Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında Qatır bulağı adlanan zoohidronim də mövcuddur. Bu bulağın qəribə xüsusiyyəti var: heç vaxt suyu nə artar, nə də azalar. Qatır heyvanının nəsil verə bilməməsi, görünür, bulağın belə adlanmasına səbəb olmuşdur.

Eşşək – bu heyvan yük daşımaqda istifadə olunan ən sərfəli vasitədir. Bəzən bu heyvanı evin nökrəri də adlandırırlar. Zəngəzur ərazisində Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında zoonimlərdən birinin adı Eşşək meydanı adlanır.

Qoç-qoyun – Qoç, qoyun sözü ilə bağlı yaranmış coğrafi adlar qoyunçuluğun inkişaf etdiyi inzibati rayonlar ərazisində rast gəlinir. Zoonim mənşəli etnonimlərin mühüm bir qismini qoyun və onun növləri təşkil edir. Bu zoonimlərin bir qismi ev qoyunlarının, bir qismi isə dağ qoyunlarından (vəhşi qoç) ibarətdir. Türk dillərində qara qoyun, ağ qoyun, qızıl qoyun, boz qoyun, azman, qara man, quzu, qoçkar, toğlu, soqar//saqar və başqalarına rast gəlirik.

Qubadlı rayonu ərazisində Qoç dərəsi zoonimlərdəndir. S.P.Zelinskinin siyahısında Qoyun və Yeddi Qoyunluq adlanan sahələr var.

Gorus rayonu ərazisində Şurnuxu kəndi yaxınlığında oronimlərdən biri Qoyun damı adlanırdı. S.P.Zelinskinin siyahısında Qoç adı ilə bağlı olan zooykonimlərdən birinin adı Qoçaz adlanır. Şübhə etmirik ki, bu zooetnonim olub, türk etnoslardan birinin adıdır. Az//as türk mənşəli etnoslardan birinin adıdır.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ulusu eyni adlı dövlətlərin formalaşmasında rəmzə çevrilmiş və türk tarixini şöhrətləndirmişdir.

İt adını daşıyan toponimlərə də rast gəlirik. İt qayası (Zəngilan rayonu) və İtqırılan dağ (Laçın rayonu) bu tipli zoonimlərdən hesab olunur. Düşünürük ki, C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsində adı çəkilən İtqapan kəndi də qapan toponiminə epitet kimi əlavə olunur.

Əlik – zoonim mənşəli etnonimlərdən biri də əlikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Elik Qoca etnoniminə rast gəlirik. Zəngəzur ərazisində camaatın danışığında əlik//elik ceyrana deyilir. Zəngəzurdə S.P.Zelinskidə Eliklər toponimi əlik adı ilə bağlıdır.

Zəngəzur tarixi toponimiyasında maraqlı toponimlərdən bir qisminin tərkibində mal (iri buynuzlu heyvan) sözü olan coğrafi obyektlərin olmasıdır. Mal sözü coğrafi nomen kimi toponimlərin tərkibində işlənir.

Zəngəzur bölgəsində tərkibində mal sözü olan aşağıdakı toponimlər var: Malev, Malxələf, Malvalan, Malibəyli, Maldaş. Bu coğrafi obyektlərin tərkibində mal sözü müxtəlif forma və məzmunlu toponim əmələ gətirmişdir.

Maldaş passiv fonda daxil olan toponimlərdəndir. Gorus rayonu ərazisindədir. Malbəyli və Malxələf kəndləri Laçın rayonu ərazisindədir. Malev toponimi güman ki, mal saxlamaq üçün tikilən bina, salınan yurd nəzərdə tutulur. Bu oykonimlərin hər bir xarakterinə görə zooykonimdir. “Mal evi” mənasını verir (Meğri rayonundadır).

Sığırt – Meğri rayonundadır. Mal-sığır mənasında da bəzən işlənir. İri buynuzlu heyvanlara sığır deyilir. Sığırçın quşu da həmişə iribuynuzlu heyvanlarla hərəkət etdiyinə görə belə adlanır. Sığırt sözünün mənası isə “sığır”, inək, “t” ünsürü isə yurd sözüdür. Sığıryürt danışqda sadəcə olaraq sığırt adlanmışdır.

Quş adları ilə bağlı zoonimlər

Quş adlarının toponim yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Ölkəmizin zəngin orografik obyektlərinin nominasiyasında quş adları (köçəri və vəhşi) bütöv bir qrup yaradır. Tarixən türklər quşu özlərinə totem seçilmişlər ki, onların toponimiyasında da öz əksini tapmışdır. Buna görədir ki, Zəngəzur ərazisində bir çox zooykonim var ki, quş adı ilə bağlıdır.

S.P.Zelinskinin XIX əsrdə tərtib etdiyi siyahıda quş adı ilə bağlı aşağıdakı kəndlər – oykonimlər qeyd olunmuşdu. Quşçular, Kuşçu, Quşçu – təzə kənd, Quşçulu. Həmin siyahıda 4 kəndin adında quş komponenti var. O cümlədən bu siyahıda Laçın, Ördəkli kimi zooykonimlər də var. Bu adları daşıyan tayfalar şübhəsiz ki, uyğun olaraq həmin quşları özlərinə totem bilmişlər.

Zooetnonimlərin yaranmasında da bu quşlar mühüm rol oynamışlar. Burasını da qeyd edək ki, Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsini təşkil edən bu coğrafi adlara qarşı səlil yürüşü olmuş və bunların hamısı lal, passiv toponimlər sırasına daxil olmuşdur.

Laçın rayonu ərazisində quş adı ilə bağlı bir neçə zooykonim var: Laçın şəhəri (rayon mərkəzi), Laçınkənd kəndi (Qarıkaha kənd sovetliyində), Quşçu kəndi (Mirik kənd sovetliyi) və Bozdoğan.

Laçın leksik vahidinə M.Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərində də rast gəlirik. Burada laçın sözü şahin, igid adam mənasında işləndiyi göstərilir.

Qartal türk dillərində ümumi adla quş, rənginə görə ağ quş, boz quş, boz doğan, ala doğan, ala toğanak, qızıl quş və s. adlandırılmış, həmin oronimlər

əsasında etnonimlər formalaşmışdır. Güman edirik ki, Laçın rayonu ərazisində Bozdoğan kəndi bu tipli etnozootoponimlərdəndir.

İ.Cəfərsoylu qeyd edir ki, II Sultan Səlim vaxtilə Beqdeli (Bəydil) tayfalarının başçılarından biri doğan oğlu adlanırdı.

Bununla yanaşı, Laçın rayonu ərazisində Qartalqaya adlanan zoonim də var.

KAYNAKÇA

- Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, "Gənclik", 1983, 183 səh.
- Bayramov A.Ə. "Dədə Qorqud" kitabında adlar və Qafqaz arealında onların toponimləşməsi. Bakı, 2010, avtoreferat, 37 səh.
- Budaqov B., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. "Natta Press", Bakı, 1998, 452 səh.
- Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, "Maarif", 1988, 505 səh.
- Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992, 432 səh.
- Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, Azərneşr, 71 səh.
- Rüstəmov Ə.M. Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri (nam.dis.). Bakı, 1990, 158 səh.
- Rüstəmov Ə. Zəngəzurun Türk mənşəli toponimləri və onun Türkiyə paralelləri. SDU-nun elmi xəbərləri, Sumqayıt, №2, 2009, 39-43 səh.